

Пилинський Я.М.,
кандидат філологічних наук,
доцент Київського педагогічного університету
імені Бориса Грінченка (Україна, Київ),
yrylynskyi@gmail.com

ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР УСПІШНОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД *(Розвиток об'єднаних територіальних громад – здобутки і перспективи)*

Одним із безумовних здобутків останнього десятиліття можна вважати реформу місцевого самоврядування. Вона покликала до життя створення об'єднаних територіальних громад (ОТГ), укрупнення районів та досить суттєвий перерозподіл фінансів та повноважень від центру на місця. У статті пропонується уважніше подивитися на те, що повинні знати громадяни України для того, щоб їхні громади процвітали. Перед громадами відкрилися нові можливості щодо перетворення їх в комфортні території для проживання, навчання дітей, ведення різноманітної підприємницької діяльності. Водночас наголошується на тому, що успішний розвиток громад залежатиме не від наявності в них природних ресурсів або великої державної чи міжнародної допомоги. Визначальним чинником є те, наскільки ефективно місцева влада разом із жителями громади зможуть вести своє спільне господарство, залучати інвестиції, ефективно використовувати наявні кошти і ресурси, розвивати інфраструктуру та залучати нових, освічених, підприємливих громадян до себе на постійне проживання, а отже, збільшувати кількість населення і поліпшувати його демографічну структуру. На думку автора, представникам громад необхідно якнайшвидше позбутися переконання, що обрана ними влада все знає і здатна без їхньої участі вирішувати всі місцеві проблеми. Бо чим більше територіальна громада є централізованою, чим більше різноманітних завдань постає перед нею, тим важче голові здійснювати нагляд та підтримувати її успішне функціонування, уникаючи зайвої централізації та бюрократизації. В цьому контексті українським територіальним громадам варто було б звернути увагу на громади Швейцарії та Ісландії з їхнім багатовіковим досвідом функціонування інструментів прямої демократії та безпосереднім залученням жителів до процесу прийняття рішень на базовому та загальнодержавному рівні.

Ключові слова: децентралізація, централізація, територіальні громади, успішний розвиток.

Pylynsky Ya.M.,
Candidate of Philological Sciences,
associate Professor, Borys Grinchenko Kyiv University
(Ukraine, Kyiv), yrylynskyi@gmail.com

The human dimension of successful development of territorial communities

One of the unconditional achievements of the last decade can be considered the reform of the local self-government. It begot the creation of the united territorial communities (UTC), the consolidation of districts and a significant redistribution of finances and powers from the center to the local level. The article offers an attentive look at what Ukrainian citizens need to know in order for making their communities wealthy. Communities have new opportunities to transform them into comfortable areas for living, educating children, and conducting various business activities. At the same time, it is emphasized that the successful development of communities will not depend on the availability of natural resources or large state or international assistance. The determining factor is how effectively the local government together with the community will be able to run their joint household, attract

investment, use available funds and resources efficiently, develop infrastructure and attract new, educated, enterprising citizens to their permanent residence, and thus increase the number of population and improve its demographic structure. According to the author, community representatives need to get rid of the belief that the elected government knows everything and is able to solve all local problems without their participation. Because the more centralized a territorial community is, the more diverse tasks it faces, the more difficult it is for the head to oversee and maintain its successful functioning, avoiding excessive centralization and bureaucratization. In this context, Ukrainian territorial communities should pay attention to the communities of Switzerland and Iceland with their centuries-old experience of functioning instruments of direct democracy and direct involvement of residents in the decision-making process at the basic and national levels.

Key words: *decentralization, централізація, territorial communities, successful development.*

Постановка проблеми. Цьогоріч Україна відзначає тридцятиріччя здобуття незалежності, чи як, мабуть, було б коректніше сказати відновлення державності. І хоча у порівнянні з багатьма державами минулого та й нашими сучасниками, вік не такий уже й поважний (скажімо, Візантія проіснувала понад 1000 років), проте достатній, щоб радіти здобуткам, журитися через втрати, та осмислити прорахунки, які ще можна виправити. В рамках короткої статті, та ще й заявленої до ювілею, не дуже випадає, як видається, акцентувати увагу на втратах, яких було чимало.

Отже, будьмо конструктивними та поставимо за **мету** з'ясувати, що треба зробити, як діяти, щоб ми і наші нащадки зустрічали наступний ювілей, маючи більше підстав для оптимізму та задоволення від досягнутого.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Чинники розвитку, успішності/неуспішності громад та держави в цілому посідають чільне місце у працях Чарльза Мюррея, Джеймса Б'юкенена, Моріса Дюверже та багатьох інших знаних фахівців у галузях політології, соціології, економіки та державотворення. Передусім мова йде про здатність громадян не лише обирати владу в державі та громаді, а разом з нею на демократичних засадах брати активну участь у прийнятті та реалізації рішень на локальному та загальнонаціональному рівнях.

Виклад основного матеріалу. Одним із безумовних досягнутих здобутків можна вважати реформу місцевого самоврядування, що досить успішно розвивається протягом останнього десятиліття. Вона покликала до життя створення об'єднаних територіальних громад (ОТГ), укрупнення районів та досить суттєвий перерозподіл фінансів та повноважень від центру на місця. Нові територіальні громади значною мірою перетворили жорстку вертикаль влади, що пронизувала усі рівні українського суспільства на численні досить автономні міні республіки, які з часом, і ми на це сподіваємося, стануть справжніми магнітами для тих громадян України, які захочуть змінити своє життя і полишити перенаселені та екологічно некомфортні великі міста, щоб долучитися до розвитку громад і територій набагато більш комфортних для проживання, виховання дітей і навіть для різноманітної підприємницької діяльності.

Проте поки що для більшості територіальних громад ці можливості є потенційними, і багато що залежить від того, як громадяни зуміють використати ту свободу, якої вони нарешті досягли. Чи вистачить у них уміння разом і самостійно, а не за розпорядженням згори, вести своє спільне господарство на території громади, залучати інвестиції, ефективно використовувати наявні кошти і ресурси, розвивати інфраструктуру та залучати нових, освічених, підприємливих громадян до себе на постійне проживання, а отже, збільшувати кількість населення і поліпшувати його демографічну структуру. Це лише загальний перелік проблем, які неминуче постають перед кожною новоствореною громадою. А можуть бути й особливі, як от, наприклад, нестача питної води, чи віддаленість від ємних ринків збуту продукції місцевого виробництва.

У своїй першій науковій праці присвяченій розвитку територіальних громад у Таїланді, видатний американський соціолог Чарльз Мюррей писав, що успішний розвиток громади визначають не так природні ресурси, наявні у громаді, чи велика міжнародна допомога, а те наскільки доцільно і ефективно місцева влада разом із громадянами керує усіма процесами, що відбуваються у громаді [1]. Як відомо владу в громаді обирають самі громадяни, отже у підсумку усе залежить від того, кого вони обиратимуть, а до того ж важливо, наскільки ефективно контролюватимуть тих, кого обрали до керівництва громадою.

На жаль, переважна більшість українців і досі вірить (слабкою втіхою є те, що вони не виняток, а швидше правило у сучасному світі), тим, хто вміє обіцяти високі зарплати, низьку комунальні платежі, зрештою просто мильні бульки. Тому навіть той, хто звик ставитися з недовірою до будь-якої влади врешті голосує як переважна більшість, «аби не було гірше», з думкою «якщо не сподобається, то ми їх скинемо і оберемо нових».

Однак практика показує, що нову владу набагато простіше обрати, аніж переобрати, не кажучи вже про те, щоб змінити не через вибори. Тому плата за таку легковажну позицію, як правило, є стагнація громади чи держави, неефективне використання громадських коштів, падіння надходжень до бюджету, а далі скорочення витрат на соціальну сферу, погані дороги, втрата можливості одержати медичну допомогу, занепад шкільництва тощо.

Тому, на нашу думку, головним завданням жителів громад є чимшвидше позбутися переконання, що обрана ними влада все знає, все розуміє і сама, без їх участі вирішить усі місцеві проблеми. На жаль, в Україні так само поширена думка, що демократія, це коли владу обирають, а далі, вона (влада!) все має робити сама, і участь громадян у життєдіяльності громади не є обов'язковою. Про те, що все не так просто, і що демократія, це значно складніше, окрім, власне, фахівців з демократії, не знає практично ніхто. Адже в Україні майже ніде, крім малочисельних факультетів у кількох університетах, не вчать не те що практики демократії, але навіть її теорії. А нещодавно один відомий діяч навіть публічно заявив, що читати книжки шкідливо, бо вони застаріли. Мало кому відомо, що на відміну від марксизму – ленінізму, на який і досі покладається у нас чимало громадян і політиків, який як теорія «всесильний, тому що він вірний», існують інші погляди на громадський порядок, у якому перевага надається простій людині. Кожна нова доба висуває перед громадянами нові проблеми, на які конкретної відповіді минуле не дає. Водночас видатні мислителі минулого, вчать правильно ставити запитання, шукати і з'ясовувати суть проблеми, вони вчать вирішувати суспільні проблеми через дотримання жорстких демократичних процедур. Бо лише за умов дотримання усіма учасниками демократичного процесу спільно ухвалених і незмінних правил, можна досягти результату бажаного для більшості, прийняттого для меншості, а не корисного лише для небагатьох.

Відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії Джеймс Б'юкенен ще наприкінці минулого століття писав, що важливим чинником економічного розвитку громади і суспільства загалом є панівна у цьому суспільстві мораль [2]. Для наочності пояснення у своїй класифікації він запропонував три типи суспільних відносин: *моральна анархія*, *моральне співтовариство* та *моральний порядок*. На думку вченого, перше визначення описує таку економічну поведінку, за якої більшість учасників економічного процесу в суспільстві прагнуть задовольнити лише визначені особисті економічні інтереси. За таких умов одні люди спрощено ставляться до інших, по суті як до частини природного світу і тому не виявляють до них жодного почуття поваги.

Відповідно до другого визначення (*моральне співтовариство*) учасники економічного процесу, принаймні велика їх частина, ставляться до інших членів громади (суспільства) як до продовження власного **Я**. За таких умов у громаді немає значних міжособистісних економічних

конфліктів, і виникають вони лише на лініях розмежування між різними громадами чи суспільствами.

За умов панування *морального порядку* громадяни не ставляться до інтересів інших людей, як до своїх власних (за винятком членів родини). Проте вони і не розглядають інших, як чужинців, як це відбувається за умов *моральної анархії* – тобто, як до частини природного світу. В умовах *морального порядку* інші люди визнаються потенційними партнерами у взаємовигідних стосунках, чи у процесі обміну товарами чи благами. Такі стосунки ще можна описати, застосувавши, так зване, золоте правило: «Чини з іншими так, як ти волів би, щоб вони чинили стосовно тебе».

На думку Б'юкенена, названі ним три типи стосунків у громадах і ширше у державах та світовому співтоваристві не є сталими, вони постійно змінюються то в один, то в другий бік, стимулюючи взаємовигідний обмін між людьми і розвиток суспільства чи гальмуючи його. Тож розмірковуючи над майбутнім розвитком громад в Україні, варто пам'ятати про цю класифікацію, оскільки вона просто і дохідливо пояснює причини розвитку чи занепаду громад та суспільств.

Водночас на думку Б'юкенена, необхідно пам'ятати, що *моральна анархія*, як узагальнена установка певної економічної та політичної поведінки, не обов'язково означає аморальні дії якихось конкретних людей у конкретних умовах. Наприклад, у політиці моральна анархія є лишень звичайним задоволенням особистих чи групових інтересів саме за рахунок інтересів громади, чи суспільства загалом. У такому розумінні аморальними не вважаються зусилля, скажімо, певної політичної групи, спрямовані на забезпечення особливо сприятливого для себе оподаткування. *Моральна анархія* – це загальна установка, за якої спільність між людьми не має сенсу, а отже не має сенсу і взаємність, яка відрізняє людські взаємини від взаємин людини і природи.

Трансформації, які попередньо фіксуються на папері, тобто через прийняття законів та розпоряджень уряду, чи указів президента – це законодавче підґрунтя для тих змін, які мають бути сприйняті свідомістю громадян. І президент, і депутати парламенту, і чиновники кабінету міністрів чи виконавча влада на місцях і досі намагаються працювати дотримуючись жорсткої вертикалі та жорсткої виконавської дисципліни. Відомо, що руйнувати стереотипи, сформовані і виховані у сім'ї, школі та виші не просте завдання. Саме тому учасники реформи за звичкою, і часто підсвідомо опираються змінам. Одні – не розуміючи їх суті, інші боячись руйнувань старого, звичного, ще інші – через консерватизм чи власний інтерес. Така є людська природа.[3]

Як зазначалося, територіальні громади по суті являють собою невеликі квазі-держави – республіки, і у своїй життєдіяльності мають розв'язувати усі ті самі проблеми, які гальмують розвиток великих держав.

Треба пам'ятати, що у сильній централізованій державі, якою ще донедавна була Україна, де найменші політичні одиниці були просто адресатами указів і коштів, демократія і верховенство права будуть рано чи пізно зведені нанівець. [4]

Як зазначалося у нашій статті опубліковані у попередньому числі «Розумовських зустрічей» [5], сучасні територіальні громади можуть розвиватися за типом управління, як більш або менш централізовані утворення (республіки чи олігархії), а можуть отримати цілком авторитарне управління, яке мало чим відрізнятиметься від монархії. У такій територіальній громаді від громадян буде не так багато залежати.

Отже, чим більше централізована територіальна громада і чим більше різноманітних завдань постає перед нею, тим важче її керівнику здійснювати нагляд і загалом підтримувати успішне функціонування цього суспільного утворення, уникаючи зайвої централізації та бюрократизації, не допускаючи домінування олігархів.

Проблема полягає ще й в тому, що, більшість людей досі і гадки не мають про те, як саме працює демократія. Відомо, що у XVIII та XIX століттях тяглістю була позначена демократична традиція лише у Швейцарії та Ісландії. Тому новообраним керівникам більшості європейських держав (а по суті чиновникам із повноваженнями президента – монарха) та панівній бюрократії (олігархам) було легко представити своєму народу непряму демократію як найкращу модель для нової епохи. Завдяки цьому вони отримували демократичну легітимацію, не будучи змушеними ділитися з населенням політичною владою. Але чим менше влади у політичному центрі за панування демократії означає, менше можливостей для тих, хто має вплив у державі, так чи інакше по суті купувати голоси своїх виборців обіцянками.

Як показали останні вибори президента та парламенту в Україні, і досі більшість виборців очікують, що держава (президент, уряд, парламент) створять для них «рай на землі». Імітуючи бурхливу діяльність влада часто робить, все можливе, щоб сподобатися виборцям, щоб зберегти їхні голоси. Тим часом реальні і виважені плани і пропозиції спрямовані на поступові зміни у яких громадяни мають брати безпосередню участь погано сприймаються виборцями. А світовий досвід показує, що там де влада справді намагалася виконати свої передвиборчі обіцянки, вибудовуються держави загального добробуту. Водночас у таких державах суттєво зростає армія чиновників, а завдання вирішення яких брала на себе держава, все більше урізноманітнюються, а тому доводиться приймати нові закони, які набувають все більшої складності, неузгодженості, а часом і суперечливості. Таким чином, сьогодні навіть у невеликих країнах державна бюрократія переважно вийшла з-під контролю суспільства. Внаслідок цього складається враження, що ані уряд, ані бюрократія, не кажучи вже про парламент, не мають повного бачення всього процесу державного управління і того, як різні частини державного апарату та адміністрації мають співпрацювати разом. Тому різні державні органи часто дублюють один одного, а іноді і протидіють один одному (свідомо чи несвідомо). Через це для фінансування органів державного управління в усіх країнах світу протягом останніх десятиліть спостерігається постійне зростання податків та зборів, а спроби їх скоротити як правило є суто декларативними, і навіть якщо подекуди зменшуються, то згодом під різними приводами збільшуються, що неминуче призводить до зростання державного боргу. А щоб латати діри знову ж таки доводиться повертатися до випробуваної практики.

У багатьох державах виконавча влада і бюрократія (олігархія), обрані вони чи ні, утворюють симбіоз. Проте якщо вони хочуть здійснювати політичну владу безперешкодно, то повинні прямо або опосередковано покладатися на демократичну легітимацію. Зрозуміло, що президент (виконавча влада) за наявності великих мас населення на великій території, має потребу в бюрократії та олігархії. Президенти (очільники виконавчої влади) не можуть одноосібно приймати усі рішення, самі виконувати їх і самі перевіряти, чи належно вони реалізовані. Крім того, через те, що не можна все описати у правилах і законах, бюрократичні (олігархічні) структури, формалізовані чи ні, є необхідними.

Таким чином, виконавчій владі та народу потрібна бюрократія (олігархія) у державі (громаді), заснованій на верховенстві права. Але тоді виникає питання: чи справді бюрократії (олігархії) потрібна демократія та президентська влада (сильний очільник громади)? Як показує історія багатьох країн минулого та й сьогодні, олігархія не потребує демократії доки вона може знаходити належну альтернативу демократичній легітимації. Тим часом без президентської влади та демократії бюрократія (олігархія) не має успіху, адже вона надто повільно приймає рішення, постійно узгоджуючи позиції та шукаючи компромісів. За таких умов держава швидко втрачає конкурентоспроможність і може бути поглинута більш успішними і краще організованими сусідами.

Під час прийняття політичних чи економічних рішень олігархія (бюрократія) може досить легко іти на компроміси за рахунок третьої сторони (як правило, це народ) і таким чином для захисту своїх інтересів стає все більше авторитарною і монополістичною. Тому потужна олігархія постійно намагається звести роль президента (виконавчої влади) до суто символічної та декоративної. Оскільки компроміси переважно досягаються за рахунок народу, то податки та збори, а також монополістичні ціни постійно підвищуються, щоб забезпечити олігархії та її наближеним усі можливі привілеї та доходи.

Правління олігархії з демократичною легітимацією завжди є нестійким, а тому проблематичним. Виборців, як правило, запрошують з різних груп. Вони безумовно мають різні інтереси. Для того, щоб перемогти на виборах політики та їхні партії (а як писав ще французький дослідник політичних партій Моріс Дюверже усі політичні партії вироджуються в олігархії), з одного боку, мають задовольняти своїх лояльних виборців, а з іншого – заручитися підтримкою непевних виборців, або навіть прихильників інших партій [6]. Прагнучи досягнути бажаної мети – бути обраними – вони роздають обіцянки, які часто-густо не можуть бути виконаними. У разі перемоги на виборах, для того, щоб виконати передвиборчі обіцянки не підвищувати тарифи, ціни та податки, вони змушені, добуваючи кошти, збільшити державний борг або просто друкувати гроші. Оскільки держава може друкувати гроші та збільшувати державний борг протягом досить тривалого часу, то до моменту поки виборець почне відчувати на собі наслідки такої безвідповідальної політики, то політики і партії, які провадили таку політику, цілком імовірно уже будуть не при владі. І за проблеми, що постали, відповідатиме вже інша політична сила (олігархічна група).

Проблеми, створені попередниками, змушені будуть вирішувати інші політики, інші партії та урядовці, дії яких, як правило, будуть сприйматися громадянами як непопулярні. А через радикальні заходи щодо оздоровлення бюджету, їх звинувачуватимуть у економічному хаосі та інфляції, які насправді виникли унаслідок популістських дій попередників. Однак, оскільки більшість виборців, та й політиків, погано розуміються на складних зв'язках та залежностях у економіці, а вони не розуміють середньо- і довготермінові процеси в економіці, то популярними знову стануть не ті, хто порятував національну економіку, а ті, хто намалював гарні перспективи на найближче майбутнє і дав привабливі обіцянки швидко, ефективно і легко вирішити усі проблеми громадян.

Щоб бути переобраними вже на наступних виборах, політики, як правило, працюють не на довготермінову, а на короткотермінову перспективу. Вони змушені дбати про задоволення інтересів тих олігархічних груп які їх підтримали під час минулих виборів. Якщо вони так не чинитимуть і порушуватимуть свої передвиборчі обіцянки, то ризикують втрати підтримку на наступних виборах. Отже, виборці мають пам'ятати, що за непрямої демократії обраному політику досить важко провадити результативну довгострокову політику в загальнодержавних інтересах, адже його долю і долю його політичної партії вирішуватимуть уже на наступних виборах.

Інакше функціонує пряма демократія. За прямої демократії політичне право народу не зводиться до виборів представника, який потім прийматиме за громадян усі рішення, вони особисто мають право приймати рішення, які стосуються матеріальних проблем їх громади та держави. Наприклад у Швейцарії, Ісландії та деяких інших країнах, де існують дієві інструменти прямої демократії, варто окремо виділити такі фундаментальні права виборців, як:

- право на референдум, яким закріплено право народу безпосередньо проголосувати за рішення, що приймається парламентом;
- право законодавчої ініціативи.

Після прийняття рішення парламентом громадяни цих країн можуть протягом визначеного часу зібрати мінімально необхідну (визначену конституцією) кількість підписів виборців з вимогою стосовно того, що певне рішення парламенту має бути підтримане всенародним голосуванням. Якщо більшість проголосує проти рішення парламенту, то таке його рішення (закон) просто не набуває чинності. З практичних міркувань навіть за умови розвиненої прямої демократії неможливо проводити референдум з приводу кожного рішення парламенту. Тому референдуми обмежують голосуваннями стосовно змін до конституції та законів. Так, у Швейцарії передбачені обов'язкові референдуми для прийняття певних рішень на федеральному, кантональному та місцевому (група) рівнях. Проблема з такими обов'язковими референдумами полягає в тому, що громадяни часто мають приймати рішення з питань, які не лише не становлять для них великого інтересу, але ще й тому, що більшість громадян є просто некомпетентними в тому чи іншому питанні. Вірогідно, що саме це є причиною проведення великої кількості референдумів у Швейцарії та низького рівня участі у них громадян, що, на жаль ставить під сумнів демократичну легітимізацію деяких прийнятих рішень.

Право законодавчої ініціативи надає громадянам змогу виявляти ініціативу щодо внесення змін до конституції або до законів, за умови підтримки законодавчо закріпленою кількістю виборців, виявленої у визначений законом термін. Парламент може прийняти або відхилити таку ініціативу. Якщо парламент її відхиляє, тоді має відбутися всенародне голосування, яке розв'яже суперечність. Парламент також може висловити зустрічну пропозицію. Та якщо жодна пропозиція не одержить підтримки більшості, то ситуація залишається без змін.

Висновки. Вважаємо, що українським територіальним громадам варто було б пильніше придивитися до політичного досвіду громад Швейцарії та Ісландії. На завершення додамо відому думку Джеймса Медісона, одного із батьків американської державності, який був переконаний: щоб демократія справді залишалася здоровою і сильною, громадяни повинні бути достатньо освіченими, і виконувати свої державницькі обов'язки усвідомлено і компетентно.

Список використаних джерел

1. Murrey Charls. A Behavioral Study of Rural Modernization: Social and Economic Change in Thai Villages, Praeger Publishers, 1977, 133 p.
2. Б'юкенен Дж., Масгрейв Р. Суспільні фінанси і суспільний вибір. Два протилежних бачення держави. К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. С. 135-138.
3. Кауфман С. За межами піраміди потреб. Новий погляд на самореалізацію. К., Лабораторія. 2021, 400 с.
4. Ганс-Адам П. Держава у третьому тисячолітті. ДПА. К., 2018. С. 75.
5. Пилинський Я. Будуємо об'єднані територіальні громади. *Розумовські зустрічі: збірник наукових праць*. Чернівці: Сіверський центр післядипломної освіти, 2020. Вип. 7. С. 99–105.
6. Duverger Maurice, Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State, London, New York, John Wiley, 1954, 439 p.
7. Madison James, Alleged Assassination Plots 1822; cited in U.S. Senate (1975). *Azquotes.com*. URL: https://www.azquotes.com/author/9277-James_Madison/tag/education

References

1. Murrey Charls (1977). A Behavioral Study of Rural Modernization: Social and Economic Change in Thai Villages, Praeger Publishers, 133 p. [in English].

2. Biukenen, Dzh. Mashreiv, R. (2004). Suspilni finansy i suspilnyi vybir. Dva protylezhnykh bachennia derzhavy [Public finance and public choice. Two opposing visions of the state]. K.: Vydavnychiy dim "KM Akademiia", 135–138 [in Ukrainian].
3. Kaufman, S. (2021). Za mezhamy potreb. Novyi pohliad na samorealizatsiiu [Beyond needs. A new look at self-realization]. K., Laboratoriia. 2021, 400 p. [in Ukrainian].
4. Hans-Adam II. (2018). Derzhava u tretomu tysiacholitti [The state in the third millennium]. DPA. K. P. 75. [in Ukrainian].
5. Pylynskiy, Ya. (2020). Buduiemo obiednani terytorialni hromady [We are building united territorial communities]. *Rozumovski zustrichi: zbirnyk naukovykh prats – Rozumovskiyi meetings: collection of scientific papers*. Chernihiv: Siverskyi tsentr pisliadyplomnoi osvity, vol. 7, 99–105. [in Ukrainian].
6. Duverger Maurice (1954). *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*, London, New York, John Wiley 439 p. [in English].
7. Madison James, Alleged Assassination Plots 1822; cited in U.S. Senate (1975). *Azquotes.com*. Retrieved from https://www.azquotes.com/author/9277-James_Madison/tag/education [in English].